

**ҚЫЗЫЛЖАР Өңірінің Заңгерлері –  
Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев**

**Сәуле Мәлікова\***

**Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің директоры, тарих  
ғылымдарының кандидаты, e-mail: malikova\_saule@mail.ru.**

**\*Автор-корреспондент  
e-mail: malikova\_saule@mail.ru.**

**Аннотация.** Бұл мақалада Қызылжар өңірінің Алаш қайраткерлері, заңгер – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың өмірі мен қызмет жолына қатысты зерттеу жұмыстарының нәтижелері талқыланып, баяндалады. Алаш қайраткерлері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың қоғамдық-мемлекеттік қызметін, заң саласындағы қызметін жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан қорытып, бұрын тарихымызда белгісіз болып келген немесе бұрмаланған тұстарын бірегей архивтік құжаттарға сүйене отырып тарихи шындық тұрғысынан зерттеу, тұлғалардың шынайы келбеті мен ерекшеліктерін ашып көрсету – зерттеу жұмысының басты мақсаты болып табылады. Осыған орай зерттеу жұмысының алдына мынадай міндеттер қойылады: Алаш қайраткерлері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың өмірі мен қызметі жайында бұрын жарияланбаған құжаттар мен деректерді ғылыми айналымға енгізу; Қайраткерлердің қоғамдық, саяси, мемлекеттік қызметіне қатысты барлық зерттеулерді, архив құжаттары мен басқа да дерек көздерін жаңа заман талаптары тұрғысынан саралап, еңбектерді талдау, қарастыру; Саяси көзқарастарының қалыптасуындағы әсерін анықтау; Алаш-Орда кезеңіндегі жүргізген саяси күрестерінің бағытын ашу; Кеңестік билік тұсында атқарған мемлекеттік, қоғамдық қызметтерін бағамдау; Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргінге ұшырауын деректер негізінде дәйектеу.

**Түйін сөздер:** Алаш қайраткерлері, Кеңес үкіметі, қуғын-сүргін, заң, тәуелсіздік, конституция.

## **ТУРЛЫБАЕВ АЙДАРХАН И ИТБАЕВ ЕРЕЖЕП**

**Сауле Маликова\*,**

**Директор Северо-Казахстанского государственного архива, кандидат исторических наук, e-mail: malikova\_saule@mail.ru.**

**\*Автор-корреспондент**

**e-mail: malikova\_saule@mail.ru.**

**Аннотация.** В статье рассматриваются и представляются результаты исследования жизни и деятельности деятелей Алаш из Кызылжарского региона, юристов Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева. Обобщая общественно-государственную и правовую деятельность сторонников Алаш Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева с новой исторической точки зрения, мы раскроем сведения ранее неизвестные для нашей истории. Основная цель исследовательской работы – изучение искаженных исторических данных на основе уникальных архивных документов. В связи с этим, в данной исследовательской работе ставятся следующие задачи: Введение в научный оборот ранее не публиковавшихся документов и данных о жизни и деятельности деятелей Алаша Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева; Анализировать и пересматривать все научные исследования, архивные документы и другие источники, связанные с общественной, политической и государственной деятельностью национальных героев, с учетом требований современной эпохи; Определить влияние на формирование политических взглядов; Раскрыть направление их политической борьбы в период Алаш-Орды; Оценка государственных и общественных услуг, оказанных в советское время; Доказательства преследования и репрессирования Айдархана Турлыбаева и Ережепа Итбаева тоталитарной системой.

**Ключевые слова:** деятели Алаш, советская власть, репрессии, личность, интеллигент, документ, закон, регулирование, независимость, конституция.

**IRSTI 03.20.00**

**LAWYERS OF THE KYZYLZHAR REGION -  
AIDARKHAN TURLYBAYEV AND EREZHEP ITBAEV**

**Saule Malikova\***

**Director of the North Kazakhstan State Archives, Candidate of Historical Sciences, e-mail: malikova\_saule@mail.ru.**

**\* Corresponding author  
e-mail: malikova\_saule@mail.ru.**

**Abstract.** The article examines and presents the results of the study of the life and work of the Alash activists from the Kyzylzhar region, lawyers Aidarkhan Turlybaev and Erezhep Itbaev. Summarizing the public-state and legal activities of the Alash supporters Aidarkhan Turlybaev and Erezhep Itbaev from a new historical point of view, we will reveal information previously unknown to our history. The main objective of the research work is to study distorted historical data based on unique archival documents. In this regard, the following tasks are set in this research work: Introduction into scientific circulation of previously unpublished documents and data on the life and work of the figures of Alash Aidarkhan Turlybaev and Erezhep Itbaev; To analyze and review all scientific research, archival documents and other sources related to the social, political and state activities of national heroes, taking into account the requirements of the modern era; To determine the influence on the formation of political views; To reveal the direction of their political struggle during the Alash Orda period; Evaluation of state and public services rendered during the Soviet period; Evidence of the persecution and repression of Aidarkhan Turlybaev and Erezhep Itbaev by the totalitarian system.

**Key words:** Alash figures, Soviet power, repressions, personality, intellectual, document, law, regulation, independence, constitution.

**Кіріспе.** «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Жеті жарғы», Төле, Қазыбек, Әйтеке би заманындағы заңдардан өз негізін алып, XX ғасырдағы қазақ қоғамына жаңа жүйе, жаңа көзқарас, демократиялық, зайырлы қоғам орнату, жаңашылдыққа ұмтылу, сөз бостандығы, баспасөз бостандығы, адам құқығы, тең мүмкіндік, билік бөлінісі, әйел теңдігі, азаматтық белсенділік сияқты құндылықтарды дамыту жолында қызмет жасаған Алаш қайраткерлерінің ізгі жолдары қазақ тарихындағы ерекше құбылыс. Қазақ қоғамының құқықтық жағынан ілгері дамуы жолында қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің қатарында Қызылжар өңірінің көрнекті өкілдері – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев бар.

**Талқылау.** XIX ғасырдың II жартысында қазақтың дәстүрлі заң жүйесі сыртқы факторларға байланысты өзгерістерге ұшырады. 1867-1868 жылдар аралығында бірқатар саяси-әкімшілік реформалар жүргізілді. Өкінішке орай, жүргізілген реформаның отаршылдық сипаты басым болып, Қазақстанның

ұлан-ғайыр жері Ресейдің мемлекеттік меншігіне өтті. Отаршылдық сипаттағы реформаның ақыры қазақ даласы тұрғындарының ежелгі жерлерінен айырылып, құнарсыз аймаққа ығыстырылып, құнарлы жерлер ішкі Ресейден қоныс аударып келген орыс шаруалары мен казактарға, шенеуніктерге берілумен аяқталды. Осылайша, патша үкіметі Қазақстанның табиғи бай ресурстарын емін-еркін пайдаланып, қазақ өлкесін Ресей экономикасының шикізат көзіне айналдырды.

1905 ж., 1917 жылдардағы Ресейде орын алған өзгерістер кезеңі, патшаның тақтан құлауы, қос үкіметтің орнауы, Кеңес үкіметінің орнауы – сол кезеңдегі саяси аренаға қазақ зиялыларының бірігіп, Алаш идеясымен шығуының бастамасы еді.

Өзгерістерге ұшыраған қазақтың дәстүрлі заң жүйесінің, демократиялық сипатта қайта жандануының кезеңі – Алаш кезеңінде еді.

Алаш кезеңіндегі қазақ өлкесіндегі заң дегенде, Барлыбек Сыртановтың жазған «Қазақ елінің уставы» құжаты мен Алаш партиясының бағдарламалық құжаты есімізге түседі.

Барлыбек Сыртанов – қазақ елінің алғашқы конституциясын жазған заңгер. Ол Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның тапсырысымен «Қазақ елінің уставы» құжатын жазып шығады. Осы құжаттың үзінді:

«Қазақ елі көне ұлттардың бірі. Оның тарихының тамыры тереңге жайылған. Жеке ел болып өмір сүрді, жерін қорғады. Ұрпақ жалғастырудан 7 миллионға жетті. Саны жағынан Россияда үшінші орында. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарда қалмақтардың күшті һәм көп әскеріне ауызбірлік жоқтығынан қарсы тұра алмады. Бірақ Үш жүздің ақылды ұлдары бір байрақтың астында жиналуға уәде беріп, бас қосып, қалмақтарды күл-талқан жасады. Әбілхайыр хан Кіші Жүздің қазақтарын Ресеймен одақтас етті. Орыс патшасы жасаған шартты бұзып, қазақ жеріне бекіністер орнатты. Отарлау саясатын күшейтіп, қара шекпенділерді қапталды. Қазақтың жерін, жеген нанын, ішкен суын тартып алды. Байғұс қазақтар өз жеріне ие болудан айырылды һәм айдалаға, құмға ығыстырылды.

Жаңа заманда атыссыз, соғыссыз, қан төкпей бейбіт жолмен жерімізде хүкмет өз қолында ел болу мақсатында, барлық елдермен достықта болу үшін жеке Қазақ елі республикасын құрамыз. Қазақ елі республикасында жоғары билік жүргізуді бүкіл қазақ және басқа нәсілдердің өкілдері дауыс беру арқылы іске асырады. Сайланатындар елдің ең сүйікті, білімді, ел үшін жанын беретін адамдар.

Өз алдына ел болуды көздеумен дүниеде өзін-өзі билеген нәсілдер сияқты жеке ел болу мақсатында һәм елді бақытты, теңдік, бостандық өміріне жеткізу үшін осы уставты кіргізеді.

#### *1. Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында*

1. Қазақ елі халық билейтін һәм қазақи ерекшеліктері бар ел.

2. Қазақ елінің жеке туы бар. Туы жасыл, қызыл һәм сары көлденең жолақтардан жасалады. Басындағы бұрышта ай һәм жұлдыздың суреті бар.

Жасыл түс – елдің исламға берілгендігінің белгісі, қызыл – ел қорғауда төгілген қан, сары қазақтың кең даласы, еркіндіктің белгісі.

3. Бұдан былай Қазақ елі Россиямен достастық, яғни доминион дәрежесіндегі қарым-қатынаста болып тұрады.

4. Қазақ елінде ең басшы орыны – Ұлт мәжілісі. Оған дауыспен өткендер Қазақ елінің басшысы Президентті төрт жылға сайлайды.

5. Бір Президент екі реттен асып, ел билеуге хұқы жоқ.

6. Президент Қазақ елін министрлер арқылы басқарады. Министрлерді Президент өзі таңдайды, бірақ Ұлт мәжілісі дауыспен шешеді.

7. Министрлер өздері басқарған жұмыстарымен Президенттің һәм Ұлт мәжілісінің алдында есеп беріп тұрады.

8. Қазақ елі Президентінің орынбасары – Вице-президент. Ол президент жоқ болғанда орнын басады, бар кезде оның айтқанымен жұмыс істейді.

9. Қазақ елінде билік жүргізу закон шығаратын (парламент), орындайтын (үкімет) һәм сот болып тұрады. Үш билік бір-біріне бағынбайды, бассыздыққа жол бермеудің белгісі болып тұрады.

## *II. Қазақ жері турасында*

10. Қазақ жері оның меншігінде болады.

11. Қазақ елінің жері саудаға түспейді, құдай оны адам баласына пайдалану үшін жаратты.

12. Жердің кені, орман, су, көлі һәм таулары қазақ елінің иесінде. Мал жаю, егін өсіру, үй салу, жерді өңдеу һәм жерді пайдалы іс мақсатында қазынаға қайтару хұкмет рұқсатымен болады.

13 июнь, 1911 жыл.

С.Петербург, С.Б.Алашинский».

Міне, «Қазақ елінің уставы» деп аталатын конституцияның қысқаша мазмұны осындай. Ал, екінші құжат, «Алаш» партиясының бағдарламасы. Ұлттық-демократиялық сипаттағы мемлекет құруды мақсат еткен Алаш партиясы алғаш рет заманның даму үдесінен шығатын, мемлекеттілік талаптарына сай келетін конституциялық сипаттағы бағдарламасын жасады. Саяси бағдарламаның жобасын жасау жұмыстарының басында ұлт қайраткерлері Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Е.Ғұмар, Е.Тұрмұхамедов, Ғ.Жүндібаев, Ғ.Бірімжановтар бастаған қазақтың сол кездегі алдыңғы қатарлы, озық ойлы азаматтары тұрды. 10 бөлімнен тұратын бағдарламада мемлекеттің формасы, жергілікті билік пен оны басқару жүйесі жөнінде, құқық негіздері, дін бостандығы, сот билігі, елді қорғау, салық салу, еңбекшілердің құқығы және жер мәселелері тұтастай қамтылды. Басты ерекшелігі – бағдарлама Қазақ автономиясын өзге халықтармен бірге демократиялық сипаттағы Ресей федеративтік мемлекетінің құрамындағы ел

ретінде тани келіп, жеке мемлекет болу мүмкіндігін де жоққа шығарған жоқ. Бағдарламада ұлттық дербестік – жергілікті бостандық мәселесі қамтылады. Алаш партиясы дініне, қанына (ұлтына), жынысына қарамай барлық адамдардың теңдігі қағидасын ұстанды. Сонымен қатар аталмыш бағдарламада соттар мен дін өкілдері – молдалардың отбасы, неке дауларын шешудегі өкілеттігін ажыратты және бір ерекшелік, бағдарламаға сәйкес, сөз, баспасөз бостандығы, тұрғын үйге, меншікке қол сұғылмау, тек сот арқылы тұтқынға алу, сот алдында әркімнің теңдігі, ауыр қылмыстарды алқабилер сотына беру, қазақтар көп тұратын жерде сот ісін қазақ тілінде жүргізу, жалпыға бірдей білім алу құқығы және басқа да көптеген құқықтық мемлекетке сай ережелер көрсетілген болатын. Мемлекеттік бағдарда зайырлылықтың белгісін де дөп белгілейді. Мәселен, онда: «Дін ісі мемлекет ісінен айырылулы болуы. Дін біткенге тең хұқық. Кіру-шығу жағына бостандық. Мүфтиліктің қазақтың өз алдына болуы, неке, талақ, жаназа, балаға ат қою секілді мәселелер молдада болады, жесір дауы сотта болады» деп жазылады. [2.]. («Қазақ» газеті, 1917 жыл, 21 қараша).

Өзіндік конституциясы бар сол бір Алаш заманы кезеңінде қазақ елінде білікті, озық ойлы заңгерлер болды. Солардың бірі Қызылжар өңірінің Алаш қайраткерлері, заңгер – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев.

Айдархан Тұрлыбаев – Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, заңгер. Алаш милициясын құрушылардың бірі.

1877 жылы Көкшетау уезінде дүниеге келген. Жас кезінен алғыр болып өскен Айдархан, ауыл молдасынан білім алған соң, 1889 жылы он екі жасында Омбы гимназиясына оқуға түседі. 1897 жылы гимназияны үздік тәмамдайды. Оқу басшылығы оған аттестат бергенде өз тарапынан қосымша мінездеме жазып береді. Онда: «Айдархан Тұрлыбаев – өте алғыр жігіт. Омбы гимназиясында оқыған жылдары тәртібінен мін таппадық. Сабакқа қатысуы, дайындығы ерекше еді. Жазба жұмыстарында оның деңгейіне жететін сауатты оқушылар аз. Оның ыждаһаттылығы мен білімқұмарлығы бізді тәнті етті» деп жазылған. [3.]. (Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. –256 б.)

Он тоғыз жасында Айдархан Петербордағы императорлық университеттің заң факультетіне оқуға түсіп, Дала генерал-губернаторының 400 сом шәкіртақсын иеленді. [4.]. (ООТА. Қ.14.Т.3.І.34521. П.20)

Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Петербор, Қазан, Омбы қалаларындағы жоғары оқу орындарында қазақ халқының көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынов, Отыншы Әлжанов, Жақып Ақбаев, Райымжан Мәрсеков, Ережеп Итбаев, Сейілбек Жанайдаров, ағайынды Асылбек, Мұратбек және Мұсылманбек Сейітовтер, Мағжан Жұмабай, Қошке Кемеңгеров, Дінше Әділов, Смағұл Сәдуақасов, Ғаббас Тоғжанов, Жұмат Шанин, Әбілқайыр Досов, Бірмұхамед Айбасұлы, Әміре Исин, Мұқан Әйтпенов, Көлбай Төгісов, сынды тағы басқадай ұлт зиялылары алғашқы білім дипломдарын алып шықты.

XIX ғасырдың басында құрылған Петербург университеті алдыңғы қатардағы оқу орындарының бірі болғанымен, өзге ұлт өкілдеріне берген білімдері отарлау жүйесінің негізінде болды. Ресейдің жүргізген саясатына карамастан, қазақ зиялылары өзіндік принциптерін ұстана отырып, қазақ елінің бостандығы үшін жан-жақты күресіп, сол жолда аянбай еңбек етті. Барлық зиялы қауымның қызмет жолы қазақ халқының көзі ашық көкірегі ояу болуы мен қазақ өз жерінің жеке меншікті иесі болуы сынды бағыттардан тұрды.

Осы кезеңде ол Алаштың белді қайраткерлері Райымжан Марсековпен бір курста, ал Жақып Ақбаевтан бір курс жоғары оқыған. Жақып екеуі бір үйде бірге тұрған екен. Олар Петербурдағы Александровск даңғылындағы 7-үй, 3-пәтерді жалға алады. Екеуі археология үйірмесіне қызығып, археологиялық институтқа түсуге өтініш білдіреді. [5.]. (ООТА. Қ.14.Т.3.І.34521. П.5)

Айдархан мен Жақып «Рим құқығы», «Азаматтық құқық және сот ісін жүргізу», «Халықаралық құқық», «Құқық философиясы» пәндерін ерекше қызығушылықпен оқиды. Ал, Райымжан Марсековпен Полицей құқығы, Қылмыстық құқық, Мемлекеттік құқық пәндерін бірге талқылаған.

Диплом жұмысын таңдағанда Айдархан «Қазақтардың некелесу құқығы» деген тақырыпты қорғап шығады. Ол қазақтарды «бұратана», «тағы», «жабайы», «заң жоқ, тек салт-дәстүр деңгейінде ғана қарым-қатынас жасайды» деп санайтын көзқарасты өзгерту мақсатында қазақ қоғамының заңдық нормаларын көрсетіп, дәлелдеп, қорғап шығады. 75 беттік бұл еңбек Санкт-Петербург архивінде сақтаулы тұр.

Университет бітірген соң, 1902 жылы Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет көрсетіп, «присяжный поверенный» міндетіне тағайындалады. Сол жерде 1917 жылға дейін жұмыс істейді. «Присяжный поверенный» дегеніміз Ресейдің сот реформасының негізінде құрылған Ресей империясының аудандық сотында немесе сот палатасындағы адвокаты. Бұл атау 1864-1917 жылдар аралығында болған. «Присяжный поверенный» болу үшін арнайы талаптар қойылды. Олар: жоғары заң білімі, сот қызметінде 5 жылдық еңбек өтілімі, жасы 25-тен төмен болмауы, ерекше мән берілген жағдай – тек қана Ресейдің «азаматы» болуы шарт. Сонымен қатар, «Присяжныйлардың» кеңесінің келісімі қажет болған. Осы талаптардың барлығын орындағандықтан Омбы қаласында «Присяжный поверенный» қызметін абыроймен атқара отырып, ұлт мүддесін қорғады. Түрлі сұранымдармен келген қазақтарға қамқор болып, оларға оң шешім қабылдауға көмек көрсетті. [6.]. (ООТА. Қ.25.Т.2.І.1. П.3).

Айдархан Тұрлыбаев Алаш жұртына 1917 жылы кеңінен таныла бастайды. Ол жайлы Қазақ газеті: «Заң ғылымдарын өте жетік білетін, іскер» адам деп арнайы мақала жариялайды. Тұрлыбаев саяси өмірге 1917 жылғы ақпан оқиғаларынан соң белсенді түрде кіріседі, өйткені ол, барлық қазақ зиялылары сияқты, бұл оқиғамен ірі саяси және экономикалық өзгерістердің болатынына үміт артады. [7.]. (Тұрлыбаев Айдархан//Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2014. – Б.399-400.)

Далалық генерал-губернаторлығының әкімшілік орталығы – Омбы қаласында 1917 жылғы 2 наурызда Қалалық дума мен қоғамдық ұйымдардың өкілдерінің бірлескен отырысы өтеді, онда биліктің жаңа органын құру туралы мәселе қарастырылады. Бұл жерде Омбы коалициялық комитетін құру туралы шешім қабылданады. Оған 15 адам сайланады. Жаңадан құрылған комитеттің қазақ бөлімінің жетекшісі болып А.Тұрлыбаев тағайындалады. Осы кезде 10 адамнан тұратын Омбы облыстық қазақ комитеті құрылады. Тұрлыбаев 1917 жылдың 24 сәуірінен 7 мамырға дейін Омбыда өткен Ақмола облысының қазақ съездін ұйымдастыруға және өткізуге белсенді қатысады. Съезд жұмысына әр болыстан екі адамнан 114 делегат келеді. Съезд мынадай резолюция қабылдайды: 8-12 жасқа дейін ауыл мектептерінде ана тілінде жалпыға бірдей білім беру, мұғалімдер дайындау, мұсылмандық орта оқу орындары үшін 50 шәкіртақы және орыс орта оқу орындары үшін 5 шәкіртақы қарастыру, әйелдер теңдігін енгізу. Көздеген мақсатты жүзеге асыру үшін делегаттар Айдархан Тұрлыбаевтың төрағалығымен ерекше Ақмола облыстық қазақ атқарушы комитетін құру туралы ұсыныс білдіреді. Орынбасарлары - А. Сейітов, С. Жанайдаров, мүшесі – М. Жұмабаев болады. Съездің ұйымдастырушыларының мақсаты – Ақпан революциясынан кейінгі жаңа үкімет - «Алаш» партиясы мен Омбы коалициялық комитетін қолдау. 1917 жылы А. Тұрлыбаев І Жалпықазақ съездін ұйымдастыру мен өткізуге белсене қатысады, онда «Алаш» партиясы құрылады (1917 ж. 21–28 шілдесі). 23-27 қыркүйек аралығында Омбыда (Облыстық шаруашылық комитеті ұй- жайында) Ақмола облысының уездік қырғыз атқарушылары өкілдерінің съезді өтеді. Съезде А. Тұрлыбаев пен А. Сейітов төрағалық етеді. Қылмыспен күресу үшін съезд бірауыздан болыстық халық сотын сайлау туралы шешім қабылдайды. Сібір облыстық комитетіне Ақмола облысы атынан Тұрлыбаев сайланады. [8.]. (Төлеубаева А. Айдархан Тұрлыбаев жайында не білеміз?//Сеймей таңы – 2017 ж. – Б.3.)

1917 жылғы 31 қазанда Омбыда Ә.Бөкейханның қатысуымен Алаштың жиналысы өтеді, ал 1917 жылдың 18 желтоқсанында «Қазақ» газеті Омбы комитетінің құрамын жариялайды: А. Сейітов, М. Жұмабаев, М. Саматов, А. Тұрлыбаев (төраға), Б. Серкебаев, Е. Мұқышев, Е. Итпаев, Д. Әділов, К. Кемеңгеров, М. Сейітов, Ж. Тлеулин, О. Ахметов, Х. Қожамберлин, К. Какенов. Тұрлыбаев Алаш Орда жалпықазақ халық кеңесінің мүшесі болып сайланады. Оның кандидатурасы Алаш-Орда төрағасы лауазымына ұсынылады, сонымен қатар Әлихан Бөкейханұлы, Бақыткерей Құлманов та ұсынылады. Нақтылауды қажет ететін кейбір деректер бойынша, Әлихан Бөкейханға 40 депутат дауыс берген, қарсы – 18, Бақыткерей Құлмановқа – 19, қарсы – 39, Айдарханға – 20, қарсы – 18 дауыс берілген. Осылайша делегаттар демократиялық құндылықтарға бейілділіктерін білдіреді. Және беделі бойынша Айдархан Тұрлыбаев тек шынғысхан ұрпағы Ә.Бөкейханұлына ғана жол берген. Сонымен қатар, ол «Алаш» халық милициясын ұйымдастыруға да белсене ат салысқан (Х. Ғаббасов, М. Тынышбаев, Б. Маметовпен бірге).

1919 жылы 11 ақпанда Омбы қаласында Колчак үкіметінің ішкі істер министрінің орынбасары П.Ф.Коропачинскийдің төрағалық етуімен «Қазақ халқының әкімшілік-шаруашылық құрылымы туралы мәселе» жөніндегі ведомствоаралық алдын ала жиналыс өткізілді. Жиналысқа Ішкі істер және Сыртқы істер, Әділет, Қаржы министрліктерінің өкілдері, сонымен қатар Алашорда төрағасы Ә.Бөкейхан және оның мүшелері У.Танашев пен А.Тұрлыбаев қатысады. Қазақстанда Азамат соғысы аяқталған соң 1920 жылы БОАК және РСФСР ХКК «Қазақ Автономиялық Социалистік Советтік Республикасын құру туралы» декрет қабылдайды. Омбы облысының аумағында сол кезде ҚазАССР өкілдігі құрылып, 1923 жылға дейін қызмет еткен, ал оны Уәкілетті Өкіл А.Тұрлыбаев басқарған. Уәкілеттік басқа мәселелермен қатар, Омбыда оқитын студенттерге оқуға қаражат құралдарын бөлумен де айналысты. 1922 жылы Тұрлыбаев ҚырАССР БОАК студенттерге 500 пұт ұн және 200 пұт ет бөлу туралы жазады. 1921 жылы қазіргі Қазақстан аумағында аштық басталады да, ҚырАССР Омбыдағы уәкілеттілігі РСФСР Омбы уезінің қазақтарына азық-түлікпен көмек көрсету туралы үндеу жариялайды. Бұл көмек жуық арада көрсетіледі. Өткен ғасырдың 30-шы жылдарының басына дейін А.Тұрлыбаев облыстық тұтынушылар одағында юрисконсульт болып жұмыс істейді: 1931 жылға дейін Омбы қаласында, одан соң 1934 жылдың қазанына дейін Возвышенка бидай совхозында. 1934 жылдың қазанынан 1935 жылдың сәуіріне дейін Ақмола қаласындағы Казжелезнодорожстрой Басқармасы жанында қызмет етеді. 1937 жылғы 4 шілдеде А.Тұрлыбаев НКВД (ПХК) органдарымен тұтқындалады. Келесі күні оған келесідей айып тағылады: «белсенді алашордашы болғандықтан, Сібірдегі Колчак реакциясы кезінде ақгвардияшыларға совет үкіметіне жаны ашитындарды ұстап берген. Совет үкіметіне қарсы күресу үшін жігіттерді жасақтаған. Сібірде ақгвардияшылардың тас-талқаны шығарылған соң да, совет үкіметіне қарсы бағытталған ұлтшылдық іспен және пантүркілік мемлекет құрумен айналысуын жалғастырған. Басқа да тұлғалармен бірлесіп, әскери шиеленістер кезінде көтеріліске көтеру үшін к-р кадрлар даярлаған». [9.]. (ООФҚҚМ. Қ.4.Т.2.І.7879. П.160).

Тағылған айыптардың бірде-бір тармағы бойынша А.Тұрлыбаев өзін кінәлімін деп мойындамады. 1937 жылдың 17 қарашасында НКВД (ПХК) МҚБ органдары «ату» жазасын жариялайды. 23 қарашада А. Тұрлыбаев атылады. Тек 1957 жылдың 13 тамызында Сібір әскери округінің әскери трибуналымен ісінде қылмыстық құрам болмауына байланысты А.Тұрлыбаевтың аты толығымен ақталды. [10.]. (ООФҚҚМ. Қ.4.П-7879. Т.2.).

Қызылжар өңірінен шыққан тағы бір Алаш қайраткері, заң қызметі жолында бірқатар жұмыстарды атқарған азамат – Ережеп Итбаев.

Ержеп Итбайұлы Итбаев – 1867 жылы Семей губерниясы, Зайсан уезі, Қызылтас болыстығында (қазіргі Тарбағатай ауданы жерінде) дүниеге келген. Атамекені Ақсуаттың Үштөбе, Қызылкесік жерлері. Ол қазақ халқынан

шыққан тұңғыш адвокаттардың бірі. Орысша жетік сауатты болған. Омбыда, Семейде және Ақмолада заң саласы бойынша қызмет атқарған.

Семей архивінде сақталған жеке іс-құжаттарына назар аударсақ, өз қолымен толтырған мәліметтерде 1867 жылы туылған, ұлты қазақ, гимназияда оқыған, Томск университетінің Медицина факультетінде 2 курсы оқыған, 1908-1917 жылдар аралығында Омск округтік сотының аудармашы қызметіне тағайындалып, қызмет істеген, 1917 жылы 1 мамырдан – 1919 жыл 20 қарашаға дейін Алаш партиясының мүшесі, 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда өткен Бірінші бүкілқазақтық съезіне қатысқан, 1920 жылдың қарашасынан – 1921 жылдың қазан айына дейін Омск қаласындағы Қазақ өкілдігінде хатшы қызметін атқарған, 1921 жылы қарашадан – 1922 жылдың қыркүйек айлары аралығында Семей губерниялық атқару комитетінде әкімшілік басқарманың меңгерушісі қызметіне сайланған. 1922 жылдың қазан айынан – 1923 жылдың мамырына дейін Семей губерниясы Халықтық сотында қызмет жасады. 1923 жылы қазан айынан Семей губерниялық сотында Қорғаушылар (адвокаттар) коллегиясының мүшесі ретінде тағайындалған. Өзі толтырған осы аталған жеке іс парағында отбасы бар, онда 2 қызы және бір ұлы бар екендігі көрсетілген. [11.]. (Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихының құжатнама орталығы (ШҚО ҚЗТҚО). 73-қор, 2-т., 1-5-пп.

1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін тәуелсіздік жолында ұмтылыс, талпыныстар мақсатымен әр жерлерде съездер өткізілген. Мәселен, Оралда, Орынборда, Ақтөбеде, Ташкентте өткен қазақ съездерінде аграрлық және ұлттық мәселеге баса назар аударылса, А. Тұрлыбаев, Е. Итбаев және М. Дулатовтың басшылығымен Омбыда өткен қазақ ұйымдарының облыстық съезінде оқу-ағарту, қаражат, дін, әйелдер теңдігі мен земство (жергілікті басқару) қызметі жөніндегі мәселелер кеңінен талқыланды.

Омбыда 1917 жылдың сәуірдің 25-інен мамырдың 7-сіне дейін өткен Ақмола облысының съездерінің хронологиялық жағынан бесіншісі болды. Екі аптаға дерлік созылған бұл съезді Е. Итбаев басқарған арнаулы ұйымдастыру комитеті дайындады. Оның 250 делегаттарының қатарында Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы және Петропавл уездерінің өкілдері болды. Съезд төралқасының құрамына А. Тұрлыбаев (төраға), Е.Итбаев пен М. Дулатов (төраға орынбасарлары) М. Саматов, А. Сейітов (хатшылары) сайланды. Съезді Омбы әскери округінің командашысы генерал А. Григорьев, Уақытша үкіметтің облыстық комиссары И. Законов, шаруалар кеңесі атқару комитетінің төрағасы Юркеевич, Омбы мұсылмандар бюросынан Каримов пен Ибатуллин, Торғай облысы қазақтары атынан М. Дулатов құттықтады. [12.]. (Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 104 б.)

1917 жылы 21-26 шілде күндері аралығында Орынборда өткен Бірінші бүкілқазақтық съезіне Ережеп Итбаев қатысқан. Ондағы мәжіліс Халел Досмұхамедовтың төрағалығымен, Ахмет Байтұрсыновтың, Әлмұхамбет

Көтібаровтың, Міржақып Дулатовтың және Асылбек Сейітовтың хатшылығымен өткен съезд делегаттары 14 мәселенің ішінде өздерінің басты назарын ұлттық автономия, жер, құрылтай съезіне дайындық және қазақтың саяси партиясын құру проблемаларына аударды. [13]. (Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 135 б.).

Алаш зиялылары 1917 жылы қазанның 8-15-інде Том қаласында өткен басты мәселе ретінде Сібір автономиясын құру проблемасын талқылаған жалпысібірлік съезге Қазақ өлкесінің Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал облыстары мен Бөкей өңірінен Әлихан Бөкейханов басқарған 9 өкіл қатысты. Қазақ халқының өкілдері Қазақстанның уақытша Сібір автономиясы құрамына енетіндігін мәлімдеді. Съезд бекіткен Экономикалық Кеңес, негізгі заңды дайындайтын комитет құрамына қазақ өкілдері енді. Съезд сайлаған Сібір кеңесінің құрамына Қазақстаннан Құрылтай жиналысының депутаттары Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Ғаббасов, Ережеп Итбаев, Сағындық Досжанов енгізілді.[14.]. *(Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. - 428-б.).*

Атақты Мәди Бәпиұлының жуандарға жақпаған ерлік әрекеттеріне байланысты 1912 жылы жеті жылға кесіліп, әуелі Қараөткелге (Ақмолаға), одан Қызылжарға (Петропавлға) айдалған. Айдауда жүріп, Ресей империясының патшалық кезеңінде Омбы округтік сотында аудармашы қызметін атқарып жүрген Ережеп Итбайұлына арызданған. Қаншыл азамат Ережеп оның ісіне белсене араласып, соның нәтижесінде 1915 жылғы 16 наурызда қалған үш жылынан азат етіліп, босап шығады.

Ережеп Итбаевтың 1918 жылдардағы саяси қызметіне келетін болсақ, 1918 жылы шілде айында Алаш Орда басшылары Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы, Аққұсақ болысында Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінің 22 болысының өкілдері қатысқан ауқымды жиналыс ұйымдастырды. Жиналыстың күн тәртібіне Алаш милициясын құру, оның қатарына қазақ жігіттерін тарту туралы мәселе қойылды. Жиналыс жұмысына Алаш Орда Орталық Комитетінің мүшелері Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алаш Орда комитетінен Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қазі Торсанов, Петропавл уездік комитетінен Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Көкшетау уезінен Еркосай Мұқышев және т. б. қатысты. [Мұқанов С. М. Өмір мектебі.-1-кітап. - 456 бет. ].

1918 жылы желтоқсан айында Көкшетау қаласында Алаш партиясы мен «Үш жүз» партиясының біріккен отырысы болды. «Үш жүз» партиясынан 10 адам болды: Шаймерден Альжанов, Мұқан Айтпенев, Қазі Торсанов, Ермек Тукпаев, Нұрман Хожанов, Мұталап Хасынов және т.б. Ал, алашордалықтардан 180 адам қатысты. Жиналыс басшылары: Селбек Жанайдаров, Ережеп Итбаев, Асубек Датов, Сеитов. Хатшылар: Мұхтар Саматов. Баяндамашылар: Мағжан Жұмабаев, Сейтжан Бабаев, Ережеп Итбаев.

Дәл осы күні «Үш жүз» партиясының өкілі Қазі Торсанов Алаш партиясына өтіп, осы партияның мүдделерін қорғауға ант берді. Жиналыстағы баяндамашы Мағжан Жұмабаевтың сөзі: «Біз қазақ халқы өз автономиямызға қол жеткіземіз. Бұл

біздің үйіміз болады. Бұл үйдің бір қабырғасы қазір өз қатарында 52 мыңы бар армия болады. Әскерге 20-40 жас аралығындағы еріктілер кіре алады. Біз жаңадан құрған мемлекет "Алаш" символы астындағы Қазақстан деп аталады. Қазақстанның елордасы Қызылорда болады». [СҚМА Қ. 22 Тіз.1. Іс 9811].

Ал, кеңестік кезеңде 1924 жылы Жарма ауданындағы Георгивка селосының кулактары Матай елінің білікті адамы Әбілда баласы Сақпан байды ұрып өлтіреді. Соңынан іс қозғалады. Бұл істі қарауда адвокат қызметін Ережеп Итбаев атқарып, қылмыскерлердің төртеуіне жеті жылдан түрме жазасына кескен. [15.]. (Алтынбаев Қ., Жұмахан Е. Ақсуат: Тарихи-деректі басылым. – Алматы: Ер-Дәулет, - 1998. - 49-250-бб.)

Ережеп Итбаевтың қоғамдық-саяси қызметіне қатысты таң қаларлық жағдай, ол арнайы заңгер мамандығын оқымағандығы, бірақ өте орысша да, қазақша да сауатты болып, заңды жетік білуінің арқасында сот кеңеселерінде аудармашы, хатшы және халықтық сот коллегиясының мүшесі қызметін Семейде, Ақмолада және Омбыда атқарғандығы.

Қазақ жұртының тәуелсіздігі, бостандығы жолында қызмет атқарған осы заматтарымыз саяси қуғын-сүргіннің құрбандары болды. Бұл заңгерлеріміз заң жолымен ақталғанымен, қоғамдық санада толық ақталуы тиіс. Олардың ұлттың батырлары, ардақтылары, жанашарлары екенін қоғамға ұқтырып, осы азаматтарымызбен мақтанып, оларды дәріптей алсақ, біз үшін олардың шын ақталғаны болады.

Шыншыл, парасатты, білікті, ұлтқа қызмет ету идеясына берілген, елінің гүлденуін жан-тәнімен қалаған азаматарымызды еш ұмытпай, олардың ерен еңбегін мақтан тұтуымыз қажет.

Абылай заманында сыртқы жаудың қауіп-қатерінен басы қосылған қазақ; Кенесары, Махамбет, Абай дәуірінде «бас-басына би болған» қазақ Алаш тұсында бас біріктірді, қимыл біріктірді.

Алаш қозғалысы дәуірі қазақтың ұлт ретінде бірігу, тұтасу, етене араласу дәуірі болды.

Алаш қозғалысының тарихы — отандық ғылым үшін қазақпен бірге жасайтын мәңгілік тарих. Ұлтының мәңгілігін ойлаған абзал азаматтардың жүріп өткен жолын үлгі ету, ерлікке татырлық еңбектерін бағалау — бүгінгі ұрпақ үшін, ұлтымыз үшін ең қымбатты құндылықтардың бірі.

Бүгінгі күнгі жаңару мен жаңғыру жолында біз, өткеннен тағылым алсақ қана келешекке сеніммен қадам басамыз. Осы жолда Алаш зиялылары бізге үлгі еткен ақыл мен сабыр, парасат пен ұстамдылық қажет.

**Қорытынды.** XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан ұлт зиялылары азат рух пен туған халқына адалдықтың өнегесін көрсетіп, тарихта өшпес із қалдырды. Олар тәуелсіз ұлттық мемлекет құру идеясын берік ұстанып, ел мен жердің тұтастығын сақтау үшін

отаршылдықпен күресті, қайраткерлік көрсетті. Алаш зиялылары қандай лауазым иеленсе де ағартушылық қызметін (миссия) атқарып теңдессіз қабілеттерін ұлт ісі жолына жұмсап интеллектуалдық қарыммен жұмыс істеді. Отанына, ұлтына жан-жүрегімен қызмет етті. Бұл мақалада бар ғұмырын туған халқына арнаған осындай Алаш арыстарының қатарында болған тұлғалардың бірегейі – Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін қарастыруға талпыныс жасалынды.

Айдархан Тұрлыбаев пен Ережеп Итбаев ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдері, қазақ халқының ұлттық прогресс пен демократиялық дамуын ұран етіп көтерген қайраткерлер, заңгерлер. Осыған орай алдымызға қойған мақсат-міндеттер бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады.

Біріншіден, тақырыбымыз тұлғатану немесе ғұмырбаян жанрына арналғандықтан жеке тұлғаларға арналған еңбектер көптеп шығып, тұлғатану бағыты қалыптасып келе жатқандықтан, тарихи тұлғаға қатысты тұлғатанудың мәнін ашатын ұғымдар қарастырылды. Атап айтқанда «тұлға», «ғұмырнама», «элита», «қайраткер», «интеллигенция», «зиялы» атауларының мән-мағынасын өз еңбектерінде қарастырған ғалымдардың тұшымды тұжырымдамаларын негізге алдық. Сол арқылы тұлғатану мәселесінің теориялық-методологиялық негіздері зерттелді.

Екіншіден, қос тұлғаны жан-жақты зерттей отыра, қайраткерлер туралы кешенді түрде олардың өмірі мен қызметін толықтай зерттеген еңбектердің аздығына көз жеткіздік. Бұлай болудың бірнеше себебі бар. Біріншіден, А.Тұрлыбаев пен Е.Итбаев Алаш қайраткері ретінде Кеңес Үкіметі тұсында жабық тақырып болды. Екіншіден, екі қайраткерге де «халық жауы» деген жала жабылды. Үшіншіден, соңында іздеушісі, жанашыр жоқшысы болған жоқ. Дегенмен, қарастырып отырған тұлғамыздың бар саналы ғұмыры мүлдем назардан тыс қалған жоқ. Атап айтқанда Айдархан Тұрлыбаевтың жастық шағы мен Омбы гимназиясында оқыған кезеңі туралы мағлұмат К. Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде жазылған, А.Тұрлыбаевтың Алаштың белді қайраткерлері Райымжан Марсеков және Жақып Ақбаевпен достығы, Омбы заң орындарындағы қызметі жайында Омбы мемлекеттік тарихи архивінің қорларында сақталған, Тұрлыбаевтың Ақмола облысының қазақ съездеріне қатысу кезеңі А.Төлеубаеваның зерттеулерінде көрсетілген, Орынбор Орталық федеративтік құқықтық архивінің қорында А.Тұрлыбаевтың саяси қуғын-сүргін кезеңіне қатысты құжаттар сақталған. Ережеп Итбаевтың отабсына қатысты мәліметті Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихының құжатнама орталығында қайраткердің өз қолымен толтырған жеке іс парағынан зерттелінді. Е.Итбаевтың Омбыда 1917 жылдың сәуірдің 25-інен мамырдың 7-сіне дейін өткен Ақмола облысының съездеріне қатысуы жайлы К.Нұрпейісовтың еңбектерінде зерттеліп, талданған. 1917 жылы 8-15 қазан аралығында Том қаласындағы жалпысібір съезіне Итбаевтың депутат ретінде қатысуы жайлы М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» еңбегінде баяндалады. Алтынбаев Қ.,

Жұмахан Е. Ақсуат: Тарихи-деректі басылымында Е.Итбаевтың адвокаттық қызметі жайлы зерттеу жұмыстары жасалған.

Жалпы Алашқа қатысты зерттеулердің көптеп шығуы, көптеген методологиялық мәселелердің шешілуі Тұрлыбаев пен Итбаевқа қатысты зерттеуердің сапалық деңгейін көтерді. Сонымен мақаланың тарихнамасына тақырыптың зерттелу деңгейі бойынша тарихнамалық талдау жасалынды.

Үшіншіден, біз Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясының, атап айтқанда, Омбы облысының тарихи архиві, Орынбор Орталық федеративтік құқықтық архиві, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві, Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихының құжатнама орталығы қорларындағы А.Тұрлыбаев пен Е.Итбаевқа қатысты қорлардағы құжаттарды және жеке істерін біріктіріп, кешенді түрде қарастырдық. Мерзімді баспасөз бен ресми басылымдардан олардың атқарған қоғамдық жұмысын анықтадық. Жалпы зерттеу жұмысының деректік негіздеріне деректанулық талдау жасалынды.

Төртіншіден, қос қайраткердің студенттік кезеңі Ресейдің саяси-әлеуметтік жағдайымен, зиялылар ортасымен, студенттік қозғалыс тарихымен байланыстыра қарастырылды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ жастары Ресей империясының қалаларында жоғары оқу орындарына түсу мүмкіндігіне ие болады. Олардың бірге тұрған достары, жерлестік ұйымы басқа қазақ студенттерінің өмірімен салыстыра отырып зерттелді. Қорыта айтқанда А.Тұрлыбаев пен Е.Итбаевқа әсер еткен факторлар айқындалды.

Бесіншіден, Ақмола облысының орталығы Омбы қаласының әртүрлі мекемелерінде кәсіби қызметпен айналысқан қазақ оқығандары мен жастар 1917 жылдың көктемінен бастап ел үшін саясат майданына шығады. Сонымен Омбы Сот Палатасындағы Тобыл, Томск және Омск округтік соттарындағы құқықтық қызметіне зерттеліп, А.Тұрлыбаев пен Е.Итбаевтың заңгер маман ретіндегі құқықтық саласындағы кәсіби қызметінің қырлары көрсетілді.

Алтыншыдан, коммунистерден құрылған Кеңес билігінің ұстанған саясаты ұлттық тәуелсіздікті мақсат еткен Алаш зиялыларын күрес аренасынан мүлдем ығыстырып тастау болды. Өйткені жалпыұлттық мүддені өздеріне берік ұстаным еткен Алаштықтар большевиктік идеологияны қолдаған жоқ. Сондықтан олар халықтың ұлттық сана-сезімін оятып, ел болуға шақырып, тәуелсіздік идеясын ұстанды. Сол жолда аянбай қызмет етті. Көзі ашық, көкірегі ояу қазақ зиялыларымен күресу үшін Кеңес билігі Алаштықтарды саясат майданынан біржола аластау мақсатында олардың орнына қызметке шала сауатты, өзіндік ойы жоқ адамдарды әкеліп отырғызды. Алаш-Орда үкіметін, Алаш мүшелерін «халық жауы» деп ұстап, абақтыға жауып, соңынан атып тастады (тіпті олармен байланыста болған адамдарды, туған-туыстарын да жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыратты).

Солардың қатарында А.Тұрлыбаев пен Е.Итбаев та Қазақ мемлекетінің тәуелсіз болуы жолындағы күресте құрбан болды. Біз бұған А.Тұрлыбаев пен

Е.Итбаевтың өмірі мен қызметі жайлы отандық және шетелдік архив құжаттары бойынша зерттеу жасағанда көз жеткізіп, қорытынды жасадық.

### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Айқын. -2008. -25 желтоқсан. Н. Аманжол. Барлыбек Сыртанов һәм алғашқы Ата Заң.
2. «Қазақ» газеті, 1917 жыл, 21 қараша.
3. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
4. ООТА. Қ.14.Т.3.І.34521. П.20.
5. ООТА. Қ.14.Т.3.І.34521. П.5
6. ООТА. Қ.25.Т.2.І.1. П.3.
7. Тұрлыбаев Айдархан//Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2014. – Б.399-400.
8. Төлеубаева А. Айдархан Тұрлыбаев жайында не білеміз?//Сеймей таңы – 2017 ж. – Б.3.
9. Омбы облысы Федералдық қауіпсіздік қызметі мұрағаты. ООФҚҚМ. Қ.4.Т.2.І.7879. П.160.
10. Омбы облысы Федералдық қауіпсіздік қызметі мұрағаты. ООФҚҚМ. Қ.4.П-7879. Т.2.
11. Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихының құжатнама орталығы (ШҚО ҚЗТҚО). 73-қор, 2-т., 1-5-пп.
12. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 104 б.
13. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 135 б.
14. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. - 428-б.
15. Алтынбаев Қ., Жұмахан Е. Ақсуат: Тарихи-деректі басылым. – Алматы: Ер-Дәулет, - 1998. - 49-250-бб.

### **References**

1. Aiqyn. -2008. -25 jeltoqsan. N. Amanjol. Barlybek Syrtanov һәм alǵaşqy Ata Zaң.
2. «Qazaq» gazeti, 1917 jyl, 21 qaraşa.
3. Nūrpeiisov K. Alaş һәм Alaşorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
4. OOTA. Q.14.T.3.I.34521. P.20.
5. OOTA. Q.14.T.3.I.34521. P.5
6. OOTA. Q.25.T.2.I.1. P.3.
7. Tūrlybaev Aidarhan//Alaş qozǵalysy: ensiklopediialyq anyqtamalyq. – Almaty: «Sardar» baspasy, 2014. – B.399-400.
8. Töleubaeva A. Aidarhan Tūrlybaev jaiynda ne bilemız?//Seimei taңy – 2017 j. – B.3.